

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:4. 2008

Bland runstenar och andra fornlämningar

Antikvariskt arbete som medel för etnoterritoriell integration i 1600-talets Sverige

Johanna Widenberg, *Fäderneslandets antikviteter: etnoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720*, *Studia historica Upsaliensia* 225, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2006. 282 s. (Summary in English: *Antiquities of the fatherland: the use of history and the striving for ethnic integration in the antiquarian sector of the Swedish state ca 1600–1720*.)

I 1600-talets Sverige började statsledningen allt mer intressera sig för olika typer av fornlämningar. Två betydelsefulla organisationer för kunskapsinhämtning inrättades: Riksantikvarieämbetet (1630) och Antikvitetskollegiet (1666). Ämbetsmän verksamma inom dessa organisationer, så kallade antikvarier, reste land och rike runt för att inventera och illustrera runstenar och andra lämningar från det förflutna och därefter publicera skrifter om dem. Samtidigt stiftade centralmakten lagar om fornlämningskydd och genom plakat fick undersåtarna vetskap om överhetens bestämmelser rörande fornlämningarna.

Johanna Widenberg har i sin doktorsavhandling anlagt nya perspektiv på 1600-talets antikvariska arbete. I sin undersökning fokuserar hon på verksamhetens historiebruks- och kulturarvsskapande karaktär till skillnad från tidigare forskning som mestadels intresserat sig för dess organisatoriska utveckling, inte sällan utifrån ett vetenskapshistoriskt och kunskaps sociologiskt perspektiv.

Widenbergs övergripande syfte är att undersöka om statsmakten och antikvarierna tolkade och berättade om fornlämningarna enligt en "nationell" princip och om den lyckades förmedla dessa tolkningar till undersåtarna. Om så var fallet, är hennes hypotes, går det att dra slutsatsen att den antikvariska verksamheten bidrog till den etniska och territoriella integrationen, detta eftersom undersåtarnas föreställningar om det egna landet och det egna folket torde ha påverkats i en integrativ riktning av den nationellt hållna fornlämningsdiskursen.

Teoretiskt tar avhandlingen framför allt utgångspunkt i de teorier om förmöden identitet som har Anthony D. Smith som främste upphovsman. *Ethnie* och *etnoterritorialitet* är centrala begrepp som används i undersökningen. Vidare har avhandlingen också ett tydligt aktörs perspektiv: antikvarierna och deras arbete står i centrum för undersökningen.

Källmaterialet består främst av antikvariska instruktioner utfärdade av statsmakten och antikvariska skrifter som producerats av antikvarierna. De fornläm-

ningar som står i centrum är runstenar och forntida gravar. Både tolkningar och berättelser studeras utifrån ett diskursanalytiskt perspektiv.

Undersökningen fokuserar främst på tre antikvariska verksamhetsfält: centralmaktens plakat angående fornlämningar, de därpå följande rannsakingarna efter fornlämningar och slutligen antikvariernas resor och fältarbete.

I avhandlingens empiriska kapitel kartläggs inledningsvis den antikvariska verksamhetens geografi, med andra ord vilka områden av det svenska väldet som berördes av det antikvariska arbetet. Därefter ägnas stort utrymme åt att analysera hur antikvarierna tolkade fornlämningarna med avseende på deras relation till människor, orter och historiska händelser och handlingar. Den antikvariska publiceringsverksamheten är likaledes ett centralt undersökningsområde i avhandlingen. Här studeras vilka politiska undertoner och ideologiska budskap som präglade dessa framställningar, hur forntidsberättelser förmedlades till omvärlden, vilka berättelser som riktades och spreds till det lärda Europa och vilka som var ämnade för och nådde den inhemska befolkningen. Det sistnämnda knyter an till frågan om på vilka sätt centralmakten genom antikvarierna kommunicerade med lokalsamhället, något som behandlas i avhandlingens avslutande empiriska del. Här undersöks hur antikvarierna inhämtade kunskap om fornlämningarna hos lokalbefolkningen, hur statsledningens tolkningar av fornlämningarna förmedlades till och förändrade människors uppfattningar om dem samt hur de påverkade deras historiesyn och identitet.

Widenberg menar att avhandlingens övergripande hypotes har verifierats. Den antikvariska verksamheten fungerade som ett medel i statsmaktens nationella integrationssträvanden. På statsledningens uppdrag tolkade antikvarierna fornlämningarna i det svenska riket i ett nationellt mönster och länkade in dem i historiska berättelser om Sveriges land och folk. Författaren anser sig också ha visat att dessa tolkningar förmedlades till undersåtarna, och att deras historiemedvetande, samt föreställningar om Sverige och det svenska folket påverkats i avsedd riktning. Men detta gällde enbart en begränsad del av undersåtarna i det svenska väldet. I det "svenska" nationella kulturarv som nu skapades, tillerkändes varken samer eller finnar, ja egentligen inga som inte definierades som svenskar, någon del.

Det skall inledningsvis sägas att Widenberg genomfört en grundlig undersökning, ställt vetenskapligt intressanta frågor och tillfört nya och välbehövliga perspektiv på 1600-talets antikvariska verksamhet. Avhandlingen har klara vetenskapliga förtjänster. Det gäller i synnerhet det omfattande kapitel fyra där Widenberg övertygande visar hur fornlämningarna tolkades in i olika skeenden i den svenska forntida historien. Författaren har tagit sig an ett snårigt och svårtytt källmaterial som ställer stora krav på forskarens förmåga att sätta sig in i och tolka texter från det förflutna. Jag tycker resonemangen som knyter an till utrikes och inrikes göter och hur man löste problemet med att länka in hedniska förfäder i en kristen kontext är hållbara och väl genomförda. Här visar författaren både

stark analytisk förmåga och kreativitet, och undersökningen ger nya och viktiga bidrag till forskningen på området.

I anslutning till detta ställer jag mig helt bakom författarens slutsatser om att det fanns ett tydligt behov av att höja Sveriges anseende i förhållande till andra europeiska stater, inte minst för att ge den vunna stormaktspositionen en annan dimension än just bara den militära. Och som ett led i detta var det betydelsefullt att konstruera en ärofull historia med långa rötter bakåt i tiden. Widenberg har tydligt visat att antikvarierna spelade en betydelsefull roll i den processen, och därmed har avhandlingen bidragit till att fördjupa vår kunskap om historiebruk under förnationell tid.

Min huvudsakliga kritik mot avhandlingen, och det som jag finner mest intressant att diskutera, rör de slutsatser som dragits när det gäller statsledningens intentioner med det antikvariska arbetet: att fornlämningarna tolkades in i en "nationell" diskurs, och att förmedlingen av budskapet förmådde förändra historiesyn och identitet hos människor i lokalsamhället och leda fram till en etnoterritoriell integration.

I en undersökning som denna som i mycket tar avstamp i statens ambitioner gentemot samhället menar jag att en bred och djup diskussion om hur antikvariernas arbete skall förstås i en sådan kontext är helt nödvändig. Därför ser jag det som en påtaglig brist att författaren bara marginellt diskuterar hur den "nationella" integrationen – som hon ser som en (bi)effekt av den antikvariska verksamheten – förhöll sig till integrationssträvanden inom andra områden av samhällslivet. Dessa strävanden var stundtals minst sagt starka såväl inom det svenska kärnområdet som i många av de territoriella nytillskotten under den aktuella perioden. Avhandlingen hade kunnat bli mer klargörande om en sådan diskussion hade infogats, exempelvis med Stellan Dahlgrens forskning som en bra utgångspunkt.

Överlag menar jag att undersökningen, som har en tydligt deskriptiv karaktär, hade kunnat bli så mycket mer vetenskapligt intressant om fler varför- än hur-frågor hade infogats. För mig är, på ett övergripande plan, den centrala frågan, som tydligt borde ha ställts inledningsvis om och i så fall varför den svenska centralmakten hade ett intresse av att främja så kallad nationell integration under den aktuella tidsperioden. Varför fanns det ett behov av att skapa nya lojaliteter baserade på en verklig eller föreställd etnisk gemenskap och därmed dra upp nya gränser eller murar mellan undersåtar som stod i samma statsrättsliga relation till centralmakten? När sådana frågor inte ställs blir det svårt att förstå vilka drivkrafter som låg bakom den svenska statsledningens agerande och hur antikvariernas arbete skall förstås i sitt rätta sammanhang.

Jag menar också att undersökningen skulle ha mycket att tjäna på om den hade breddats åt olika håll. Framför allt efterlyser jag en jämförelse mellan Sverige och andra stater för att bedöma om den svenska utvecklingen på något sätt var unik i det här avseendet eller om den var del av en generell europeisk process. Som

undersökningen nu är upplagd får det svenska exemplet i mångt och mycket stå för och förklara sig självt, och förklaringskraften i Widengrens argumentation blir därmed begränsad.

Särskilt intressant vore en komparation med den danska oldenburgska staten, vars fornlämningsbestånd liknade det svenska. Hur förhöll man sig i Danmark till runstenar och andra fornlämningar under den här tiden? Användes de i någon typ av kulturarvsproduktion och historieskrivning, och hur såg i så fall den danska tolkningsramen ut, är frågor som skulle ge en mycket betydelsefull relief till den svenska antikvariska verksamheten. Fanns det kanske en konkurrens mellan de bägge nordiska staterna om på vilket sätt fornlämningarna skulle tolkas?

Det hade också varit ytterst värdefullt om Widenberg hade diskuterat sina tolkningar av den antikvariska verksamheten och den bild av det svenska territoriet den påstås ha givit upphov till mot bakgrund av annan svensk forskning som behandlar den svenska självbilden och synen på territoriet under den aktuella tidsperioden. Närmast tänker jag på grafiska och heraldiska framställningar av det svenska väldet, där nationella diskurser med all tydlighet lyser med sin frånvaro. Här är det en helt annan svensk stat med uppenbar konglomeratstatskaraktär som framträder, helt utan de etnoterritoriella skiljelinjer som Widenberg tycker sig kunna se i sitt material. Jag menar att om det verkligen var en nationell självbild som den styrande eliten ville föra fram i kommunikationen med omvärlden och undersåtarna vore det högst anmärkningsvärt om denna föreställning inte fick något som helst genomslag också i dessa uttryck för maktens geografi.

I huvudsak kommunicerade centralmakten om fornlämningarna med lokalsamhället via tre kanaler: det skedde genom rannsakingar efter fornlämningar, genom antikvariernas resor i landet och genom centralmaktens plakat om fornlämningar. Dessa verksamheter penetrerade lokalsamhället i varierande grad.

Plakaten och rannsakningsformulärens budskap var förmodligen viktigast därför att de nådde flest människor. Plakaten lästes upp i predikstolar i alla kyrkor i riket, med vilket Widenberg menar ungefär nuvarande Sverige och Finland, och rannsakingarna hade förmodligen samma räckvidd även om rannsakningsdokument inte finns bevarade för alla socknar och landskap. De antikvariska resorna omfattade bara begränsade delar av riket och berörde därför inte lika många människor.

Widenberg menar att fornminnesplakaten var normgivande för statsledningens uppfattningar om hur fornlämningarna skulle tolkas och att de därför är särskilt viktiga att analysera. De påstås också ligga till grund för rannsakningsformulären som lästes upp i predikstolen, sockenstugan och vid ting och rådstugurätter.

Plakaten och rannsakningsformulärens frågor innehöll, enligt Widenberg, ”kodord”, som knöt tolkningarna av fornlämningarna till en ”nationell” diskurs. Det var sådana formuleringar som förmådde förändra människors uppfattningar om fornlämningarna. Exempel på sådana formuleringar är att fornlämningarna borde

ges skydd mot ytterligare förstörelse, eftersom de "til Wåra Förfäders och heele Wårt Rijkes odödelige Beröm merckeligen ländande äre".

Jag finner dels att denna tolkning är bristfälligt underbyggd – jag hade förväntat mig en mer systematisk genomgång och analys av källorna – dels och framför allt är det svårt att övertygas om de nationella dragen i den historiesyn budskapen sägs ha förmedlat.

Om plakaten innehåller någon typ av ideologiskt budskap ligger det enligt min mening närmast till hands att se dessa som uttryck för strävanden efter att stärka *rikskollektivet* – och inte en "nation" – genom att knyta undersåtarna till ett folk med gemensam rikshistoria.

Men om det trots allt var centralmaktens intention att definiera ut vissa områden och dess invånare i riket, varför då ens bry sig om att skicka ut plakat och göra rannsakingar efter fornlämningar i områden som inte ens skulle ingå i detta kollektiv? Om avsikten var att skilja finnar, och även samer för den delen, från svenskar hur skulle då exempelvis en bonde östanhavs förstå att det inte var hennes förfäder som avsågs när budskapen basunerades ut från predikstolen eller när centralmaktens företrädare ställde frågor om eventuella fornlämningsbestånd?

Budskapet anpassades således inte efter mottagarens etnicitet utan tvärtom var det samma formuleringar som förmedlades oavsett var i riket undersåten var hemmahörande. Detta menar jag talar för att den faktiska etniska tillhörigheten, tvärtemot Widenbergs uppfattning, var oväsentlig för statsledningen. Och det talar också för att den antikvariska verksamheten om något snarare var ett medel för riksintegration och inte för etnoterritoriell segregering. Fornlämningarna skulle komma hela riket till gagn som det hette.

Men om det i stället var förekomsten av fornlämningar i socknarna som var avgörande för att en nationell fornlämningsdiskurs fick spridning och lokal förankring genom samtal mellan centralsamhällets företrädare och localsamhällets människor, måste man fråga sig vilket etnoterritoriellt mönster detta i så fall gav upphov till. I vart fall knappast ett där finnar och samer tydligt avskildes från alla andra riksinvånare. Det var inte bara i områden öster om Bottenhavet och i norra delarna av riket som fornlämningar, i synnerhet runstenar, var sällsynta eller saknades, i många socknar och landskap västanhavs, i exempelvis så centrala landskap som Västmanland, var beståndet obefintligt. Det var således inte bara finnar och samer som måste ha känt sig exkluderade från gemenskapen utan även många svenskar, alltså de som var tänkta att utgöra den svenska ethnien enligt Widenbergs sätt att se på saken. Den bild som framträder av det "etnoterritoriella Sverige" är knappast så modernt avlång som författaren gör gällande utan mer av ett kvadratiskt eller runt område kring de centrala landskapen, ett rum som därtill innehåller betydande vita fläckar.

Jag ställer mig också frågande till vilka möjligheter den antikvariska verksamheten egentligen hade när det gällde att förändra människors föreställningar om

historia och identitet. För det första var verksamheten spridd över lång tid och det är osäkert hur många människor den egentligen kunde nå. Plakaten som nog ändå kunde nå många människor upprepades bara tre fyra gånger under en tjugooårsperiod. Man kan med fog fråga sig om denna glesa upprepning, som dessutom säkert inte nådde samma människor alla gånger, var tillräcklig för att förändra människors föreställningsvärld. Identiteter är trögrörliga och det krävdes säkerligen mer än plakatens och rannsaktionsformulärens sublimes kodord för att förändra dem.

Därtill kan man undra vilken förmåga centralmaktens tolkningar av fornlämningarna, vilka de nu än var, hade att konkurrera ut lokala berättelser om kulturarvet. Är det inte mer sannolikt att det samtal om fornlämningarna som från tid till annan pågick i bygderna, tvärtemot undersökningens slutsatser, ledde till en bekräftelse på och förstärkning av undersåtarnas eget lokalt förankrade historiemedvetande och egen identitet, när de nu fick chansen att artikulera den i mötet med centralmaktens företrädare?

Avslutningsvis vill jag också framhålla, att i en undersökning av den här karaktären där föreställningar om folk, etnicitet och rum är centrala är det nödvändigt att innebörden av begrepp som exempelvis riket, Sverige, Finland, svenskar och finnar tydligt klarläggs, i synnerhet som dessa begrepp i samtiden inte var entydiga utan kontextuella. Emellanåt är det dessvärre svårt att riktigt begripa vilken betydelse författaren lägger i begreppen, exempelvis framgår det inte klart om författaren med "finnar" avser personer som bodde i Finland eller sådana som hade finska som modersmål. Och detta är givetvis av central betydelse för avhandlingens bärande resonemang.

Därtill menar jag att undersökningen hade haft mycket att vinna på ett mer förutsättningslöst förhållningssätt till territoriet. Genom att analysen alltför mycket, enligt min mening, styrs av den anakronistiska dikotomin Sverige–Finland, förstärks en traditionell uppfattning om den östra riksdelens annorlundahet samtidigt som spännande möjligheter att närma sig det svenska rummet utifrån andra, mer vetenskapligt kreativa utgångspunkter går till spillo. Jag tror att en centrum–periferi-diskussion, som författaren delvis är inne på, och jämförelser mellan andra områden i riket än Sverige och Finland, skulle kunna ge mer värdefulla insikter om rumsliga föreställningar och identiteter än den ofta använda öst–väst-dimensionen förmår göra.

Denna kritik som jag framfört skall dock inte överskugga det faktum att Johanna Widenberg har levererat en ambitiös och välskriven bok som ställer många intressanta frågor som stimulerar till tankar om historiebruk, rumsliga identiteter och integration under förnationell tid. Jag är övertygad om att boken kommer att utgöra en rik källa för framtida forskning att ösa ur och ge uppslag till nya spännande forskningsfrågor.

*Torbjörn Eng**

* Fakultetsopponent